

A MAGYAR KÜSZKÖDÉS VÁROSA

Móricz Zsigmond Budapestje¹

„Harmincöt éve lakom Pesten”, írta Móricz a *Budai körkert* című, a Pesti Naplóban 1935. május 4-én megjelent írásában. (Majd folytatta – és „harmincöt éve vágyom Budára.”) Ha kiszámoljuk, mennyit élt az író Budapesten és mennyit vidéken, arra jutunk, hogy élete 63 évéből mindössze 26-ot (az első 21-et és az utolsó ötöt) köthetünk különböző falvakhoz és kisvárosokhoz – egyértelműen több időt töltött el tehát budapesti, mint vidéki lakosként. Mégsem nagy kockázat azt kijelenteni, nem sokaknak jut eszébe Móriczról az, hogy Budapest írója (is) lenne. Még Budapesten játszódó regényeket is kevesen tudnak tőle felsorolni, holott *A fecskék fészket raknak*, a *Házasságtörés*, a *Jobb mint otthon* ugyanúgy Budapesten, könnyen azonosítható helyszíneken játszódik, mint az *Ágytakaró* vagy a *Rab oroszlán*. Ezen túl újságcikkek, riportok sorozatában választotta témául a fővárost, annak egyes kerületeit, a benne élő gyermekek világát, a kávéházakat vagy a kiskocsmákat – ezekből az írásokból adott ki 2010-ben válogatást az író építész-mérnök unokája, Kolos Réka, aki

¹ Egy készülő Móricz-monográfia fejezete. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg (a támogatás száma TÁMOP 4.2.1/B-09/11/KMR-2010-0003).

előszava tanúsága szerint maga is meglepve tapasztalta, hogy „a szépirás művésze milyen érzékeny hozzáértéssel figyeli környezetének, Budapestnek az alakulását, a város és a benne élő emberek történetét”.² Móricznak a fővároshoz való viszonya tehát nem kerülhető meg sem akkor, ha az életére, sem akkor, ha az életművére vagyunk kíváncsiak – ráadásul Budapest mint irodalmi helyszín, a fővároshoz való változó viszony regénybeli lenyomatái, amelynek a magasztalástól a „bűnös város” elképzelésig, a haladástól a hanyatlásig számos árnyalata lehet, különösen izgalmas kérdéseket vet föl. Hiszen Budapest nem egyszerűen téma a 20. század elejének magyar irodalmában, sokkal több ennél, ahogy ezt Horváth Györgyi Kóbor Tamás *Budapest* című regényét és Kaffka Margit *Állomások*ját vizsgálva megállapítja: „a századelő gondolkodásában a nagyváros szorosán összekapcsolódott a modernség értelméről alkotott elképzelésekkel [...]; tropológiai megjelenítéseiben pedig igen karakterisztikusan elválnak a haladáselvű, »férfias« és a hanyatlástörténeti, »nőies« megjelenítési formák.”³ Ha tehát Móricznak a fővárosról alkotott véleményére vagyunk kíváncsiak, illetve ha a Budapesten játszódó regényeiből igyekszünk megérteni, miként vélekedett a nagyvárosnak a lakói életére, sorsára gyakorolt hatásáról, akkor a modernséghez és az irodalmi Budapest-képhez való viszonyáról is gondolkodunk egyúttal.

Mielőtt arra térnék rá, mikortól és milyen módon került bele Budapest a Móricz-művekbe, érdemes megnézni, őt magát hova kell elhelyeznünk a főváros térképén, vagyis milyen kerületekben, utcákban élt fővárosi polgárként. Első budapesti lakását, pontosabban egy lakás egyetlen szobáját még 1900-ben bérelte ki, jogászhallgatóként: egy évig lakott a Nádor utca 15-ben. Az író szülei és testvérei, mikor Sárospatakról a fővárosba költöztek, a centrumtól igen távol, Kispesten éltek. Házasemberként Móricz Zsigmond ferenc-

² KOLOS Réka (szerk.), Móricz Zsigmonddal Budapesten. Riportalbum a 20. század első évtizedeiből, Budapest, Holnap, 2010, 5.

³ HORVÁTH Györgyi, Kőszálónók a régi Budapesten. Nagyvárosi térhasználat és női művészlét. Kaffka Margit: Állomások = Nő, tükrök, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmából, szerkesztette Varga Virág és Zsávolya Zoltán, Budapest, Ráció, 2009, 164.

városi lakos lett: első közös otthonuk Holics Jankával az Üllői út 91-es számú házban volt, majd 1911-ben átköltöztek az Üllői út 95-be, itt következett be az asszony öngyilkossága is, 1925-ben. 1926-ban második feleségének elegáns, ötszobás lakásába költözött a Fővám tér 2–3. számú házba, ahol tíz éven át élt. Többékevésbé budai lakossá pedig azután vált (nem sokkal azt követően, hogy újságcikkben írta meg 35 éve tartó Budára vágyódását), hogy Simonyi Máriával a szétválás mellett döntöttek. 1936-tól élt egy ideig a (mai) Bartók Béla út 50-es számú házában, utolsó budapesti lakása pedig a Margit körút 39-ben volt, de ekkor már csak vendég volt a fővárosban (ezt a lakást valójában a lánya, Virág bérelte), hiszen a halála előtti években a korábban nyaralóként használt leányfalusi ház lett az otthona.

S hogy lehet-e valamilyen személyes vagy irodalmi élményhez és ezzel évszámhoz kötni azt, mikor volt hajlandó Móricz íróként is Budapesthez fordulni? Írhatott volna a fővárosról már a századfordulón is, a Budapest-regényekkel (Molnár Ferenc 1900-as *Az éhes városával* vagy Kóbor Tamás 1901-es *Budapestjével*) párbeszédbe lépve, kapcsolódhatott volna a Budapestet már a tízes években mitizáló Krúdyhoz: Móriczot azonban csak 1920 után kezdte el a főváros érdekelni, amikor Budapest, a trianoni döntést követően, egy „beteg ország bolond szíve” lett, ahogy egyik írása címében határozta meg. Nem a múltbeli, elvesztett Budapest vált számára irodalmi tárgygyá, hanem a jelenbeli elszegényedett, gondoktól sújtott, mégis szép főváros, a „magyar küszködés városa”. Ekkor támadt érdeklődését a Magyarország című lap 1923. december 3-i számában a következőképpen jelentette be: „Meg fogom rajzolni a mai Budapest képét. Mozaik lesz ez az írás és a következő cikkeim. Az élet valóságos hangjait fogja az olvasó bennük megtalálni: ahogy a Sors kalapácsa cseng a köveken, az emberi életeken.”⁴

Ezt a riportsorozatot megelőzte azonban az 1922-es *Házasságtörés* című kisregény, amelynek főhőse, egy minisztériumi hivatalnok, kispesti lakásából jár be naponta a minisz-

tériumba dolgozni. Pesti is tehát, meg nem is: „Ez is nevetséges dolog, itt lakni, a ronda Kispesten, két teljes óra a hivataltól, most két óra oda, két óra vissza: négy órát azzal tölt el az életéből mindennap, hogy bejusson a munkahelyére, ahol hat órát kell töltenie, tehát fizetése háromnegyed részének megfelelő időt ingyen tölt el...”⁵ Már ebben a regényben is a perifériák hőseit emelte be a műveibe Móricz, azokat, akikről, úgy vélte, addig megfeledezett az irodalom. Móricz Budapest-képe ugyanis valamiképpen válaszként is felfogható a századforduló Budapest-regényeire,⁶ azoknak az íróknak a műveire, akik közül a *Budapest költői* című cikkében Heltai Jenőt, Kóbor Tamást és Molnár Ferencet említi név szerint, s akik, szerinte, a város mélységeit nem tudták megmutatni: „Ez azonban Budapestnek, a milliós városnak csak egy rétege. A tengernek a színe, a hulláma, a tajtékja. De hol van a mély tömeg? Hol van maga a város? Hol a millió?”⁷

A *Házasságtörés* főhőse azonban nemcsak a hivatal miatt megy be a városba: a kisregény cselekménye azon a napon (és éjszakán) játszódik, amikor Boldvay Isti, miután összeveszett a feleségével, felkeres egy pesti kocsmát barátja társaságában, majd felszed egy nőt az utcán, és egy szállodai szobába megy vele. Hogy pontosan mi történik a szobában, nehéz lenne megmondani, hiszen csak csókról és ölelésről olvashatunk, viszont, mikor a lány kitarja a karját, „Isti beleharapott a nyakába, és soká mohón csókolta, s egy pillanat alatt kész volt, kielégült. Aztán újra, mohón, vad dühvel, gyorsan.”⁸ Mivel a Móricz-regényekben a csók gyakran a szexuális aktus eufemisztikus helyettesítője, illetve általában

5 Móricz Zsigmond, *Házasságtörés* = M. Zs., *Kisregények I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 144.

6 Móricz az *Átszálltam a Nyugatinál* (Budapest világvárosi fejlődése) című írásában is kitért arra, hogy a Budapest-regények fővárosképét nem érzi hitelesnek: „Budapest a nyolcvanas években kapott világvárosképet. A lakosság hirtelen hétszázézerre emelkedett, ma felül van a millió. De igazi világvárosnak még ma sem lehet nevezni. Nem lehet, bár a szépirodalom már rég kinevezte annak. A Budapestről szóló regények úgy mutatják be ezt a várost, mintha Bécs lenne, vagy Berlin-Westend, vagy Párizs, vagy London, vagy New York. Ezzel szemben személyes tanulmányaim alapján azt hiszem, hogy Budapest ma is még egy igen nagy kisváros. Ahogy Debrecen százezer lakosával nagy parasztfalu, Budapest abnormisan nagy kisváros.” KOLOS (szerk.) i. m., 84–85.

7 KOLOS (szerk.) i. m., 44.

8 *Házasságtörés*, 183.

az aktus eleje és vége jelöltetik meg, magáról az együttlétről nem olvashatunk részletesen, így az olvasó bizonytalanságban lehet, mi is történt a szállodai szobában. Nem egyértelmű, vajon ez a kisregény is a házasságtörés meg nem történtét emeli-e a középpontba, mint az *Ágytakaró* vagy a *Rab oroszlán*. De ennél is érdekesebb az, ami a szállodai jelenet után történik – Isti ugyanis hazatér a bűnök városából annak a vidéki erkölcsöket őrző szélére, kispesti otthonába, undorodva önmagától: „Mikor ott térdelt, a felesége ágya előtt, úgy térdelt, mintha az isten oltára előtt térdelne.”⁹ A remekül megkomponált regény zárata azonban nem hagyja meg ilyen egyértelműnek a *romlott város* sztereotípiáját, hiszen a *Házasságtörés* Isti töprengéseivel zárul, azt is sugallva, hogy akár történt ezúttal házasságtörés, akár nem, a főhős újra kísérletet fog tenni rá: „Sajnálta, hogy oly hirtelen dühbe jött az éjjel... s erkölcsi fölháborodásában nem kérdezte meg a nevét s lakását...”¹⁰

De a főhős életéhez és kispesti otthonához kötött „vidéki tisztaság” képzetét nemcsak a regény végén kezdi ki Móricz. Sokkal hamarabb megtudjuk például azt, hogy a szolid, kispesti életet élő Isti és felesége egy modern vívmánynak köszönhetően ismerkedett meg egymással: „érthetetlenül szégyellte, hogy nem zsúron vagy bálban ismerkedett meg Évivel, hanem az újságokban közzétett apróhirdetésen akadt rajta, mint a horgon.”¹¹ Az éjjel, Pesten kóborló, nőket nézegető, kicsit részeg Isti számára a hagyományosan a nagyvárosokhoz kötött magány, egyedüllét-érzés sem nyomasztó, hanem kellemes és felszabadító: „Tetszett neki, hogy be van rúgva, és senki sem ismeri őt e közt a sok nép közt. Egyedül volt, magánosan, senki se látja, senki se tudja most, mit csinál, ő maga sem tudja.”¹² A Budapesttel kapcsolatos sztereotípiák közül (amelyek nagy részét épp a fővárost kívülről figyelők, vagyis a vidéken születettek terjesztették) itt az is lebomlik, hogy mennyire nehéz elviselni a nagyvárosban elkerülhetetlen idegenségérzést: „A 19–20. századi

városokat antropológiai tekintetben meghatározza, hogy a benne élők társas kapcsolatait és mentalitását az idegenség érzése hatja át. »Idegenek idegenek között« – ez a nagyvárosi ember alapélménye saját világáról.”¹³

Móricz életművében tehát már a húszas évek elején megjelenik Budapest, a lakói életét alapjaiban meghatározó helyszínként, a modernség árnyaltan megmutatott terrénumaként, ahol nem egyformán részesül mindenki az új idők vívmányaiból, s ahol férfiak és nők, öregek és gyerekek sokszínű világban (és nemcsak a belvárosban) élnek, keverve a vidéki és a nagyvárosi életformát. Már itt látszik, hogy Móricz nem akarta Budapestet egységként láttatni, nem Budapest-mítoszt próbált teremteni (Debrecent például sokkal erőteljesebben mitizálta, például, a *Pillangóban*) – riportjai is változatos helyszíneken szerzett tapasztalatok alapján születtek. Nemcsak Ferencvárosba vagy Kispestre látogatott el, de kiutazott, például, Angyalföldre, írt a csepeli világkikötőről. Ha nem is programszerű, következetesen végigvitt vállalkozás volt Budapest effajta megmutatása, azért fontos mégis Móricz törekvése, mert a főváros társadalmi, építészeti egységességét sugallni régi hagyomány volt Magyarországon – ahogy ezt Gyáni Gábor egy fényképsorozat kapcsán kifejti:

„Hiányzik tehát a 19. század végi Magyarországon az angol Charles Booth-hoz fogható város- és társadalomkritikus, aki arra kívánna ráirányítani a hatóságok és a közvélemény figyelmét, hogy a város kiáltó szociális nyomorban tengődik. Hogy mennyire más, ennek ellentmondó a közvélekedés, arra jó példa a város vizuális reprezentációja. Klösz György, a sikeres belvárosi fényképész – a főváros tanácsa megrendelésére – körbefényképezi az 1896 korabeli Budapestet. Különösen nagy gondot fordít a Hatvani (ma Kossuth Lajos) utcai műteremmel rendelkező Klösz a régi, részben még érintetlen belváros megörökítésére, a fő hangsúly persze az új, a modern épített környezet bemutatására esik. Ez a fénykép-dokumentáció – a megrendelő és

9 Házasságtörés, 185.

10 Házasságtörés, 198.

11 Házasságtörés, 150.

12 Házasságtörés, 177.

13 GYÁNI Gábor, *Hétköznapi Budapest, A város arcai sorozat, Budapest, Városháza, 1995, 8.*

fényképész együttes törekvéseinek megfelelően – a város szépségének, modernségének és vitalitásának a vizuális megjelenítésére (bizonyítására) szolgál; készítője mellőzi tehát a nagyváros szociális sokrétűségének és heterogén fizikai küllemének a képi rögzítését; lemondva ilyenformán a nyomasztó városi szegénység világának a dokumentálásáról.”¹⁴

Budapest: vidék

Móricz maga is megállapítja, hogy Budapestről hosszú évekig nem volt képes írni. A fordulatot számára az hozta el, hogy felfedezte, nem kell feltétlenül a főváros–vidék-ellentétben gondolkodnia, regényhős lehet a faluból, kisvárosból Pestre került ember is. Rájött, megrajzolhat olyan alakokat, akik a nagyvárosban mindig kívülállók maradnak, Budapest valamilyen önmagában egységet alkotó, elkülönülő, kisvárosias részében élnek. A Magyarország című lap 1933. december 31-i számában így írt erről a felismeréséről:

„Az ember természeténél fogva haláláig szülőföldjének varázsában él. Különösen az író nagyon nehezen változtatja meg azt az irányt, amit ifjúkorában tűzött ki maga elé. Példának itt vagyok én magam, aki húszéves koromban jöttem fel Budapestre, de azóta szakadatlanul a vidékkel érzem magam összeköttetésben, összes művem a magyar vidék valamely tájával s ennek a tájnak különböző rétegződésével van a legszorosabb összefüggésben. Már azt hittem, sosem fogok tudni Budapestről írni, mikor éppen most egy éve, az előbb említett különös tapasztalatra jöttem rá, arra tudniillik, hogy Budapest: vidék...”¹⁵

Móricz így talált rá a saját írói pozíciójára Budapesttel kapcsolatban: rájött arra, megmutathatja a vidékiből pestivé vált hősöket (ilyen Vágrándy is a *Rab oroszlánban*), hiszen a született pesti (legalábbis az általa társaságban játszott „társasjáték” tapasztalatai alapján) voltaképpen kisebbség: „Akárhonnan vagyok társaságban, mindig megszámlalom, hogy a

jelenlevők közül hányan vannak budapesti születésűek. És az a csodálatos, hogy nagyon ritkán fordul elő, hogy az életben, a budapesti életben szerepet vivők között, valóban budapesti születésű ember legyen.”¹⁶ Móricz pesti hősei egy jól körülhatárolható városrészben élnek – *Az asszony beleszól* hősei egy szinte faluként szerveződő ferencvárosi bérházban, a *Jobb mint otthon* hősnője a Csikágóban.

Ez az 1934-es *Jobb mint otthon*, még ha Móricz Budapestjének megismerése felől olvasva érdekes is, meglehetősen zűrzavarosra sikeredett. Mintha korábbi ötletekből, operettes-filmes klisékből lenne összerakva, és szerzője maga sem tudta volna pontosan, merre is szeretné kanyarítani a regényét. Van itt a még az első világháború előtt megjelent *Harmatos rózsából* áttemelt ötlet (a szerelmes férfitől naponta más-más helyszínről érkeznek képeslapok a nő címére), egy feltehetőleg álnéven bemutatkozó, talán egy régi betyár modern változatát jelentő, mégis vonzó férfi, Fess Feri, aki a barátjával afféle pesti Robin Hoodként kárpótolja a szegényeket és bünteti meg a gazdagokat, de még egy sikkasztási ügy utáni nyomozás is. A középpontban egy fiatal özvegyasszony áll, aki egyetlen hét alatt kilép a korábbi szerény, bezárkózó, vidéki életéből, leveti azokat a régi erkölcsöket, nézeteket, amelyek miatt a titokzatos Fess Feri azt mondja neki, úgy beszél, mint egy „nagy mama ezernyolcszázból”. Emma öntudatra ébred, modern nővé változik, miután rájön, ő valójában még nem is pesti nő, hiába él Budapesten: „Ő az édesanyja mellett vidéki életet élt Pesten, és azt folytatta később is a mai napig... Talán ez az első pillanat, mikor megértette, hogy Budapest valami más, mint ahogy ő sejtette... Hiszen ő nem is ismeri ezt a várost... És nem is akarja megismerni...”¹⁷ Persze, a városnak ez a része valójában mintha nem is a modern világvárosához tartoznék, hiszen a színházban, ahol

16 KOLOS (szerk.) i. m. 42. Ennek a Móricz által játszott „társasjátéknak” megvolt a számszerűsíthető alapja: „A roppant gyors ütemű népességnövekedés, az, hogy a városegysítés körüli alig 300 ezer fős budapesti lakosság szám 1896-ig valamivel több mint a kétszeresére emelkedett (618 ezer); továbbá az ezzel járó tömeges beáramlás, sőt nemritkán elvándorlás volt az oka, hogy a mobilitás gyakori tapasztalatként rögzüljön a kortársak tudatában.” GYÁNI 2008 i. m., 44.

17 Móricz Zsigmond, *Jobb mint otthon* = M. Zs., *Regények IV.*, Budapest, Szépirodalmi, 1976, 587.

14 GYÁNI Gábor, *Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Budapest, Napvilág, 2008, 63–64.

15 KOLOS (szerk.) i. m., 43.

Emma döbbenetesen találkozik színpadi meztelenséggel, az egész közönség értetlenül nézi az effajta erkölcstelenséget: „Itt a külvárosban még Budapest nem ért túl azon az erkölcsi határon, amit faluról s a kisvárosból magukkal hozott ez a nép.”¹⁸

Emma átváltozása még érdekes is lehetne, ha nem lenne meglehetősen átgondolatlan. Az asszony rájön, hogy a nő nem lehet a férfi függvénye, le kell számolnia azzal a nosztalgiaival, amellyel a Pestre kerültek a nagyapák négylovas hintói után vágyakoznak – aztán szinte azonnal boldogan annak a Fess Ferinek a karjaiba veti magát, akit egy hete ismer, és aki rögtön feleségül akarja venni, miután megvette a számára azt a virágkereskedést, ahol Emma addig főpénztárosként dolgozott, s ahol a regényben elvarratlanul maradó sikasztási ügy után nyomozott. Emma volta-képpen csak azzal válik „modernné” és pestivé, hogy szembenéz vele (és megbocsátja magának!), hogy egy zsidó férfiba szeretett bele.

Megpenészedni a négy fal közt?

Bár a *Jobb mint otthon* nem tartozik a legjobban sikerült Móricz-regények közé (még a fővárosban játszódók közt is a leggyengébbnek érzem), a pesti asszony sorsa iránt különös érzékenységet árult el Móricz. (Nem Emma „öntudatra ébredésére”, hanem életének megmutatására gondolok.) Azt is meglátta a pesti asszony sorsában, hogy a nőket mennyivel erősebben meghatározzák a terrek, amelyekben élniük kell, mint a férfiakat, és azt is, hogy az öregedés egyre inkább a lakásokba zárja a nőket. *A fecskék fészket raknak*-ban olvashatjuk: „a férfi elmegy hazulról, s az asszony magában marad egész életére”.¹⁹ Ahogy ezt Gyáni Gábor mondja, a „modernitás [...] elsősorban a térben artikulálódik, pontosabban: a nagyváros terében és a nagyváros által ölt látható alakot, benne és általa lesz tömegesen megtapasztalható, s egyúttal szavakban és képekben is kifejezhető társadalmi identitás.”²⁰ A nő „modernizá-

lódása” pedig azért különösen nehéz, mert a nyilvános helyszínek, a mozi, a kávéház, az utca azonnal a tisztesség elvesztésével fenyegetnek. Móricz valamennyi budapesti regényének fontos kérdése a szűkös tér, amelytől leginkább a nők szenvednek, illetve az intimitást akadályozó összezártság, a természettel, a szabad levegővel való érintkezés hiánya. Az 1931-es *A fecskék fészket raknak*, Móricz egyik legjobb Budapesti játszódó kisregénye két fázisában mutatja meg a női sorsot. Látjuk az anyát, aki már tudja, mi vár rá, és a lányt, aki, házassága és önálló élete megteremtésének kezdetén, még csak elképzeleli magának az életet.

A regény középpontjában az otthonteremtés nehézségei állnak. Már az első mondat ez: „A lakás négy szobából állott.” A fiatal pár, Zsófi és Ákos, a házasságkötés után a lány szüleinek lakásában, egy kis szobában él és önállóságról álmodozik. A vidékről Pestre menekült, a „falusi szabadság” érzését magával hozó, a fővárosban „tragikus pénzkörülmények” között és „tragikus zsúfoltságban” élő család Zsófikája úgy dönt férjével együtt, hogy a város szélén teremti meg önálló életét. Sárból rakják meg saját fészket, ahogy a fecskék: téglára nincs pénzük, így vályogból építkeznek. Visszamennek a földhöz, a természethez. (A kisregény három részének címe: *Föld, Vályog, Rózsa*.) A házuk egyetlen hibáját viszont az okozza, hogy az ősi építkezési módban nem bíznak meg teljesen, és a vályogot nem sárral, hanem cementtel vakolják be, ezért rajta a festék megrepedezik. Mégis ez a ház lesz Ákos és Zsófi fészke, az a hely, ahova már tojásokat is rakhatnak – a metaforikus megfogalmazás nem az enyém, hanem a regényhős ifjú férjének egyik mondatából való. A célzás hatására pirul el az ifjú asszony, mint a rózsa.

Bár *A fecskék fészket raknak* messze nem az utolsó Móricz Pesti játszódó regényei sorában, ha az író személyes útját nézzük, azt az utat látjuk meg, amit *A fecskék fészket raknak* fiatal hősei bejárnak. Móricz Budapest közeliében ugyan, de a legkevésbé sem világvárosias Leányfalun élte le élete utolsó éveit.

18 *Jobb mint otthon*, 582.

19 Móricz Zsigmond, *A fecskék fészket raknak* = M. Zs., *Kisregények* II., Budapest, Szépirodalmi, 1985, 106.

20 GYÁNI 2008 i. m., 13.